

УДК 82.09(476)(092)+908(476)(092)

В. К. СТУКАЛИЧ – ЛИТЕРАТУРОВЕД, ИСТОРИК, КРАЕВЕД XIX в.: ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ

И. О. ГАПОНЕНКО¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Представлены биографические сведения о литературоведе, историке и краеведе XIX в. В. К. Стукаличе. Рассмотрены его взгляды на формирование белорусской национальной и социокультурной идентичности. Проанализированы лингвистическое наследие В. К. Стукалича, мнения относительно прошлого белорусского языка и перспектив его развития, а также сделанные им замечания по поводу исследований современников-лингвистов и комментарии к ним.

Ключевые слова: В. К. Стукалич; историко-краеведческие исследования; белорусская национальная идентичность; лингвистическое наследие; лингвистические исследования XIX в.

Благодарность. Статья выполнена в рамках государственной программы научных исследований «Общество и гуманитарная безопасность белорусского государства» на 2021–2025 гг. (подпрограмма «Белорусский язык и литература», задание 6.1.06 «Исторические закономерности развития белорусского языка: лексико-фразеологический состав, грамматический строй, словообразование», научно-исследовательская работа 6.1.06.2 «Белорусскоязычное письменное наследие XVIII в. в контексте языковой преемственности», № гос. регистрации 20211516).

У. К. СТУКАЛІЧ – ЛІТАРАТУРАЗНАВЕЦ, ГІСТОРЫК, КРАЯЗНАВЕЦ XIX ст.: ЛІНГВІСТЫЧНАЯ СПАДЧЫНА

І. А. ГАПОНЕНКА^{1*}

^{1*}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Падаюцца біяграфічныя звесткі пра літаратуразнаўца, гісторыка і краязнаўца XIX ст. У. К. Стукаліча. Разглядаюцца яго погляды на фарміраванне беларускай нацыянальнай і сацыякультурнай ідэнтычнасці. Аналізуюцца лінгвістычная спадчына У. К. Стукаліча, меркаванні адносна мінулага беларускай мовы і перспектывы яе развіцця, а таксама зробленыя ім заўвагі наконт даследаванняў сучаснікаў-лінгвістаў і каментарыі да іх.

Ключавыя словы: У. К. Стукаліч; гісторыка-краязнаўчыя даследаванні; беларуская нацыянальная ідэнтычнасць; лінгвістычная спадчына; лінгвістычныя даследаванні XIX ст.

Падзяка. Артыкул выкананы ў рамках дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы» на 2021–2025 гг. (падпраграма «Беларуская мова і літаратура», заданне 6.1.06 «Гістарычныя заканамернасці развіцця беларускай мовы: лексіка-фразеалагічны склад, граматычны лад, словаўтварэнне», навукова-даследчая работа 6.1.06.2 «Беларускамоўная пісьмовая спадчына XVIII ст. у кантэксце моўнай пераемнасці», № дзярж. рэгістрацыі 20211516).

Образец цитирования:

Гапоненка ІА. У. К. Стукаліч – літаратуразнавец, гісторык, краязнавец XIX ст.: лінгвістычная спадчына. *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія*. 2023;2:45–55.

For citation:

Gaponenko IA. U. K. Stukalich – literary critic, historian, local history specialist of the 19th century: linguistic heritage. *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2023;2:45–55. Belarusian.

Автор:

Ірына Олеговна Гапоненка – доктар філолагічных навук, прафесар; прафесар кафедры беларускага языкознання філолагічнага факультэта.

Author:

Iryna A. Gaponenko, doctor of science (philology), full professor; professor at the department of Belarusian linguistics, faculty of philology.
haponienka@bsu.by
<https://orcid.org/0000-0003-4082-447X>

U. K. STUKALICH – LITERARY CRITIC, HISTORIAN, LOCAL HISTORY SPECIALIST OF THE 19th CENTURY: LINGUISTIC HERITAGE

I. A. GAPONENKO^a

^aBelarusian State University, 4 Niezaliezhnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus

Biographical information about the literary critic, historian, and local history specialist of the 19th century, U. K. Stukalich, is provided. His views on the formation of Belarusian national and socio-cultural identity are examined. Linguistic heritage of U. K. Stukalich, opinions regarding the past of the Belarusian language and prospects for its development, as well as his remarks and comments on the linguistic research of his linguist contemporaries, are analysed.

Keywords: U. K. Stukalich; historical and regional studies; Belarusian national identity; linguistic heritage; linguistic studies of the 19th century.

Acknowledgements. The article was supported by the state programme of scientific research «Society and human security of the Belarusian state» for 2021–2025 (the subprogramme «Belarusian language and literature», task 6.1.06 «Historical patterns of the development of the Belarusian language: lexical and phraseological composition, grammatical structure, word formation», project 6.1.06.2 «Belarusian language written heritage of the 18th century in the context of linguistic continuity», state registration No. 20211516).

Уводзіны

Імя грамадскага і культурнага дзеяча, краязнаўца, літаратара, літаратуразнаўца, гісторыка Уладзіміра Казіміравіча Стукаліча пэўны час было незаслужана забытым. На сённяшні дзень яно добра вядома даследчыкам беларускай грамадска-палітычнай гісторыі канца XIX – пачатку XX ст., якія лічаць, што «па маштабах дзейнасці фігуру У. К. Стукаліча цалкам можна супаставіць з фігурамі такіх прадстаўнікоў “заходнерусізму”, як Л. М. Саланевіч, П. В. Каранкевіч або А. П. Сапуноў»¹ [1, с. 188].

Асоба У. К. Стукаліча і вынікі яго дзейнасці прааналізаваны ў асноўным у працах гісторыкаў. Аднак у пісьмовай спадчыне У. К. Стукаліча сустракаюцца выказванні і асобныя работы, якія маюць лінгвістычную скіраванасць і ўяўляюць цікавасць для гісторыкаў мовы, але на сённяшні дзень яшчэ не сталі аб'ектам увагі навукоўцаў. Пры адноснай нешматлікасці даследаванняў па беларусістыцы ў XIX ст. і пэўнай абмежаванасці навуковага інтарэсу да гэтай тэмы ў тагачаснай лінгвістыцы кожнае выказванне, датычнае статусу беларускай мовы, мае моўна-гістарычную каштоўнасць. Аднак, актуальнымі задачамі ўяўляюцца разгляд лінгвістычных прац У. К. Стукаліча, яго меркаванняў аб мінулым беларускай мовы і перспектывах яе развіцця і вывучэнне зробленых ім аналітычных заўваг да моўных даследаванняў сучаснікаў-лінгвістаў.

Пры аналізе лінгвістычных поглядаў У. К. Стукаліча асноўнай факталагічнай крыніцай паслужыла яго выданне «Краткая заметка о белорусском наречии» [2].

Навуковая і творчая спадчына У. К. Стукаліча

Паводле даных разнастайных крыніц, У. К. Стукаліч паходзіў са шляхецкай сям'і² [1; 3–8]. Ён нарадзіўся ў 1856 г. у г. Якабштаце (раней належаў Курляндскай губерні Расійскай імперыі, зараз уваходзіць у склад г. Екабпілса на тэрыторыі Латвіі), але большая частка жыцця У. К. Стукаліча была звязана з Беларуссю, а менавіта з Віцебшчынай. У Віцебску ён жыў з дзяцінства, там у 1867–1879 г. вучыўся ў гімназіі. Акрамя таго, У. К. Стукаліч быў адным з ініцыятараў стварэння Віцебскай вучонай архіўнай камісіі, а затым яе членам, выступаў за адкрыццё ў горадзе ўніверсітэта, сярод іншых з'яўляўся ідэолагам грамадска-палітычнага аб'яднання «Витебский белорусский народный союз», шчыра цікавіўся гісторыяй і культурай краю і прысвяціў гэтай тэме некалькі публікацый [9; 10]. Даследчыкі адзначаюць, што з імем У. К. Стукаліча «звязана дзейнасць шэрагу асветніцкіх устаноў і арганізацый, навуковых цэнтраў, якія функцыянавалі ў Віцебску ў складаных палітычных умовах рэвалюцыйных хваляванняў і грамадзянскай вайны» [11, с. 161], і называюць яго летапісцам Віцебшчыны [8].

У коле навуковых інтарэсаў У. К. Стукаліча былі пытанні фарміравання нацыянальнай і сацыякультурнай ідэнтычнасці беларускага народа, пры вырашэнні якіх ён зыходзіў з пазіцыяў такога гісторыка-ідэалагічнага

¹Тут і далей пераклад наш. – І. Г.

²Падлітскі А. М. Стукаліч Уладзімір Казіміравіч // Энцыкл. гісторыі Беларусі : у 6 т. Т. 6. Пузелі – Усяя, кн. 1 / пад рэд. Г. П. Пашкова [і інш.]. Мінск : БелЭн, 2001. С. 436–437 ; Стукаліч Уладзімір // Беларускія пісьменнікі : біябібліягр. слоўн. : у 6 т. Т. 5. Пестрак – Сяўрук / пад рэд. А. Мальдзіса. Мінск : БелЭн, 1995. С. 436–437.

кірунку, як заходнерусізм. З’яўляючыся адным з найбольш аўтарытэтных і актыўных дзеячаў партыі «Союз 17 Октября» на Віцебшчыне, важнай задачай якой была барацьба з польскім уплывам на беларускія землі, У. К. Стукаліч адзначаў наступнае: «Духовная сущность каждого народа выражается в быте, языке, умственном складе, нравственных началах, вероисповедании. По всем этим признакам коренная масса населения Западного края была, есть и остается русской»³ (цыт. па [4, с. 122]). Характэрнай падаецца таксама наступная цытата: «Согласно новейшим указаниям филологической и исторической науки мы принимаем белорусское племя за одну из ветвей русского народа, наиболее близкую по физической и духовной организации с великорусской народностью; с ней у белорусов... гораздо больше родственных черт в одежде, языке, складе мыслей и характере воли» (цыт. па [4, с. 125]).

У цэлым У. К. Стукаліч асуджаў пазіцыі прадстаўнікоў паланізаванай часткі беларускай інтэлігенцыі, выступаў за адраджэнне Беларусі як часткі Расійскай імперыі, лічыў беларусаў надзейнай апорай расійскай дзяржаўнасці і культуры і адзначаў, што яны з’яўляюцца нават больш рускімі, чым самі рускія⁴ [4, с. 125]. Разам з тым ён меў уласныя, дастаткова ліберальныя для свайго часу погляды на праблему нацыянальнага самавызначэння беларусаў і, як можна меркаваць з яго выказванняў, быў цалкам беларусацэнтрчным: «Я люблю рослого, статного великоросса, с котомкой за плечами, в красной александринской рубашке, с загорелым лицом, смелым взглядом; но милее моему сердцу, ближе тихий белячок, в своем бедном, но чистеньком наряде, с грустнопечальным взглядом и бледным, истомленным лицом. Все мои симпатии лежат на стороне белоруса, *потому что я сам белорус, что у меня белорусский характер*⁵, исключая трусости – этого недостатка белорусов... В нас мало двигательного элемента, но, надеюсь, это исчезнет скоро; об этом должны позаботиться белорусы, вышедшие из состояния неподвижности» (цыт. па [12]).

Пра сябе У. К. Стукаліч пісаў так: «Для избежания всяких недоразумений – я русский, православный, хотя происхождение мое такое: со стороны отца – дед литвин, бабка полька; с матерней – дед татарско-русского происхождения, бабка – белоруска» (цыт. па [12]). Неабходна пракаментавать гэту цытату з ліста да Ф. М. Дастаеўскага, з якім У. К. Стукаліч даволі працяглы час знаходзіўся ў перапісцы. Па-першае, як слухна ўказвае С. У. Букчын, «...у лісце кідаецца ў вочы... такая дэталі: звязваючы сваю нацыянальную прыналежнасць (“я русский”) з праваслаўем, юнак разам з гэтым падкрэслівае асаблівасці свайго паходжання, агаляе польскія і беларускія карані. У тым, што для яго гэта важна, мы яшчэ пераканаемся» [12].

Па-другое, для чалавека XIX ст. вызначэнне сябе як рускага варта ўспрымаць не проста лінейна, а з гістарычных пазіцый. Паняцце «рускі», якое зараз ужываецца для абазначэння этнічнай прыналежнасці, паводле зместу не адпавядае аднайменнаму тэрміну, які ў XIX ст. меў найперш канфесійны сэнс. Адзнакай своеасаблівай ідэалогіі тагачаснага грамадства і недастатковай нацыянальнай самасвядомасці служылі рэгулярныя выпадкі змяшэння паняццяў рэлігійнай і нацыянальнай прыналежнасці. Існаванне такой грамадскай з’явы адлюстравана ў беларускіх выданнях XIX – пачатку XX ст.: «Тут (ва Украіне і Беларусі. – І. Г.) лічаць, бытцам каталіцтва – гэта польская вера, праваслаўе – расейская (“руская”), і прыродных беларусоў запісваюць павэдлуг рэлігіі то ў палякі, то ў рускіе» (Наша ніва. 1910. № 47). Апавяданне І. Жывіцы (А. У. Прушынскага) «Пан Шабуневіч» цалкам прысвечана гэтай праблеме. Яго галоўны герой, пан Шабуневіч, распавядае наступнае: *Ведаеце, былі гэтыя выбары у земства. <...> Запісалі мяне у польскую курью, а я кажу: «дзякуй вам, я ужо лепей у жыдоўскую пайду, калі вы мяне беларусам ня лічыце...». <...> Прыйшоў у гарадзкую думу. Кажу, я такі то і такі то, ці мяне запісалі на выбары? Паглядзелі у сьпіскі; «а вы якой веры?»*

– «Каталіцкай атказываю».

– «Ну дык вы гэтта у польскую курью запісаны».

– «Як, кажу, а чаму не ў беларускую?» сьмяюцца шэльмы: «бо такой, кажуць, німа, а ёсць проста руская, калі хочэце туды, то йшчэ можна».

Дык я-ж... ні расеяц, ні паляк і ня жyd! Як-жэ беларускай курьи німа?

– «А вы каталік?»

– «А ўжо-ж!»

– «А мы усіх каталікоў у палякі...» (Наша ніва. 1913. № 6).

Змяшэнне этнічнай і канфесіянальнай прыналежнасці афіцыйнымі царскімі ўладамі ляжыць таксама ў аснове верша Ф. Багушэвіча «Хрэсьбіны Мацюка»: [*Kazacki naczelnik:*] «*Da chto ty [Maciuk], da chto*

³Цытаты У. К. Стукаліча і іншых даследчыкаў XIX ст. падаюцца на мове арыгінала з захаваннем аўтарскай арфаграфіі і пунктуацыі (за выключэннем асаблівасцей дарэфарменнай рускай арфаграфіі), каб пазбегнуць тэрміналагічных недакладнасцей і скажэння сэнсу.

⁴Даследчыкі адзначаюць, што частае ўжыванне тэрмінаў «Русь», «русский» істотна ўскладняе разуменне сапраўднага сэнсу выказванняў У. К. Стукаліча і сведчыць пра недастатковую акрэсленасць і пэўнасць яго пазіцый [4, с. 125].

⁵Тут і далей паўтлусты курсіў у цытатах наш. – І. Г.

ty, ci ruski, ci nie?» / Ja daj krucitca tudy i siudy, / Dumaju: szto tut skazać jamu mnie? / «Ja nie našu, kažu, barady». / «Da ty», jon kaže mnie, «wiery jakoj?» / «Ci ty prawasłaŭny, ci ty palak?» / «A dajcież panočku, kažu mnie pakoj». / «Da ja ž tutejszy, jaž kazaŭ tak!» [13, s. 33].

Гэтыя мастацкія сітуацыі з’яўляюцца прамым адлюстраваннем рэальных падзей, якія адбываліся ў сацыяльна-палітычным жыцці тагачаснай Беларусі. Так, М. В. Біч пісаў, што на выбарах у III Дзяржаўную думу ўвосень 1907 г. усе ўдзельнікі з Беларусі былі падзелены не толькі па класавым, але і па нацыянальным прынцыпе. У беларускіх губернях утвараліся так званыя рускія і польскія выбарчыя аддзяленні, а ў гарадах таксама яўрэйскія: «Да “рускіх” аддзяленняў далучаліся праваслаўныя беларусы, немцы, татары і інш. Да “польскіх” – беларусы-католікі. Такім чынам, беларускі народ афіцыйна па канфесійнай прымеце быў падзелены на “рускіх” і “палякаў»» [14, с. 20]. Менавіта такая пазіцыя была распаўсюджана сярод прыхільнікаў заходнерусізму. Напрыклад, М. В. Каяловіч, адзін з галоўных ідэолагаў гэтага руху, сцвярджаў, што палякамі павінны лічыцца ўсе каталікі, і не дапускаў, што беларусы-каталікі існуюць [15, с. 14]. Адпаведна, можна меркаваць, што і У. К. Стукаліч выкарыстоўваў паняцце «рускі» найперш у канфесійным сэнсе.

Характэрна, што У. К. Стукаліч, шчыра падтрымліваючы ідэі заходнерусізму, тым не менш «...не ідэалізаваў палітыку царскага ўрада ў Беларусі. Так, ён вельмі негатыўна ацэньваў знішчэнне ўніяцкай царквы, лічачы гэты акт улад (а таксама крайнасці, дапушчаныя пры падаўленні паўстання 1863 г. – *I. Г.*) гвалтоўным і неапраўданым» [1, с. 189]. Яго беларускасць выяўлялася і ў тым, што У. К. Стукаліч, як патрыёт роднага краю, лічыў сваім абавязкам «даць народу веды аб гісторыі Беларусі, этнаграфічным, сацыяльна-эканамічным, рэлігійным баку яе жыцця» [16, с. 64]. Разам са сваім папличнікам А. П. Сапуновым ён верыў у тое, што «папулярызацыя ведаў, перш за ўсё праз развіццё адукацыі, дапаможа падняць беларускі край на новы ўзровень развіцця і выхавае грамадзянскую самасвядомасць народа» [16, с. 64]. У гэтым кантэксце У. К. Стукаліч пісаў наступнае: «[Толькі] народнасць, абладоўваючая известной степенью просвещения, в состоянии отстаивать свои интересы: и экономические, и политические, и национальные» (цыт. па [16, с. 64]).

На думку сучасных гісторыкаў, ролю У. К. Стукаліча, а таксама іншых тагачасных вучоных і грамадскіх дзеячаў (А. П. Сапунова, Е. Р. Раманава, Н. Я. Нікіфараўскага) у беларускай гістарыяграфіі цяжка пераацаніць. У работах па гісторыі, этнаграфіі, археалогіі і беларусазнаўстве яны «...у кантэксце дзяржаўна-манархічнай афарбоўкі пры адборы і падачы матэрыялу многае зрабілі для ўзвышэння ролі Беларусі, азнаямлення грамадскасці з багатым духоўным светам і матэрыяльнай культурай беларускага народа, абуджэння цікавасці мясцовай інтэлігенцыі да вывучэння гістарычнага мінулага Беларусі. Цяжка сказаць, якія прабелы ў гістарычнай памяці мы мелі б сёння, калі б не было маштабнай выдавецкай дзейнасці ўпамянутых гісторыкаў і архівістаў-археографаў канца XIX – пачатку XX ст.» [4, с. 112]. Даследаванні У. К. Стукаліча па беларусістыцы не толькі маюць навуковую каштоўнасць, але і дэманструюць яго чалавечую і грамадскую смеласць, бо ў сацыяльна-палітычных умовах Расійскай імперыі XIX ст. «гаварыць пра Беларусь, а тым больш займацца распрацоўкай якіх-небудзь аспектаў гістарычнага мінулага беларускага народа было далёка не бяспечна» [17, с. 25].

Безумоўна, з улікам сучасных навуковых падыходаў і ўзроўню гістарычных ведаў не ўсе работы У. К. Стукаліча можна ўспрымаць як аб’ектыўныя гістарычныя крыніцы «ў сілу кансерватыўнасці або тэндэнцыйнасці поглядаў» [18, с. 100] іх аўтара. Аднак гісторыкі адзначаюць, што яго даследаванні ўтрымліваюць каштоўныя звесткі пра культуру, навуку, палітычнае і духоўнае жыццё беларусаў XIX ст., якія не проста канстатуруюцца, а падлягаюць глыбокаму і сістэмнаму асэнсаванню.

Лінгвістычная спадчына У. К. Стукаліча

Перш чым аналізаваць погляды У. К. Стукаліча наконт пытанняў беларусістыкі, варта заўважыць, што ўяўленні мовазнаўцаў XIX ст. адносна беларускай мовы характарызуюцца як лапідарныя, няпоўныя і супярэчлівыя, што вынікае з агульнага стану тагачасных лінгвістычных даследаванняў у цэлым і ведаў пра беларускую мову ў прыватнасці. Трэба сцісла апісаць адносіны да беларускай мовы ў афіцыйных урадавых і лінгвістычных колах XIX ст. (слухныя заўвагі па гэтай тэме зроблены ў публікацыях [19; 20]).

Як сведчаць факты, у першай палове XIX ст. існаванне беларускай мовы не прызнавалася на дзяржаўным узроўні, яе бачылі як «нешта дзіўнае, арыгінальнае і ў любым выпадку малавядомае» [21, с. 76], што натуральна для пачатковай стадыі станаўлення лінгвістычных уяўленняў аб мове і яе дыялектным члененні. З другой паловы XIX ст. пачала фарміравацца канцэпцыя, паводле якой «...беларуская мова безумоўна кваліфікавалася як складовая частка расійскай мовы (“русского языка”)... У сітуацыі ўмацавання расійскай дзяржаўнасці, інтэнсіўнага фарміравання расійскай нацыянальнай ідэалогіі і ўсё большага ўцягвання Беларусі ў сферу расійскіх інтарэсаў практыка непрызнання самастойнасці беларускай мовы адлюстроўвала дзейнасць старога прынцыпу: “чыя дзяржава, таго і мова»» [21, с. 76].

У навуковым асяроддзі статус беларускай мовы таксама не меў адназначнай ацэнкі, што было не толькі вынікам непазбежнага суб'ектывізму з-за розных падыходаў да гэтай праблемы ці рэалізацыяй пэўных кан'юнктурных заказаў. Прычыну нявызначанасці статусу беларускай мовы можна бачыць у надзвычайнай складанасці аб'екта аналізу: навукоўцам даводзілася выбіраць з разнастайных крыніц аб'ёмны і неаднародны матэрыял, абагульняць і сістэматызаваць яго, карыстаючыся яшчэ далёка не дасканалымі лінгвістычнымі метадамі.

У XIX ст. погляды філолагаў на беларускую мову вызначаліся стракатасцю. Можна прывесці некалькі навуковых версій, якія былі сфармуляваны лінгвістамі на працягу XIX ст. Так, некаторыя польскія даследчыкі адносілі беларускую мову да дыялектаў польскай мовы. Напрыклад, С. Б. Ліндэ ў працы «О literaturze słowiańsko-rosyjskiej», разважаючы пра моўную аснову сачынення «Лякарства на знясілены розум чалавечы» (Астрог, 1607), указваў на наяўнасць у ёй асобнага складніка, які называў дыялектам, вельмі блізім да польскай мовы (*bialoruskim, tak bardzo do polszczyzny zbliżonym dialektem*) [22, s. 126]. А мова твора Стэфана Зізанія «Казання св. Кірыла аб антыхрысце і знаках яго» ім называецца трывай/устойлівай беларускай мовай (*ciągły język białoruski*), якая мала адрозніваецца ад польскай [23, s. 13].

Расійскія лінгвісты XIX ст., як правіла, разглядалі і старажытную, і сучасную для іх жывую народную беларускую мову як элемент рускай. Напрыклад, І. І. Сразнеўскі не знайшоў у беларускай мове ніводнай спецыфічнай гукавой рысы, якая б не паўтаралася хоць дзе-небудзь на велікарускай тэрыторыі: «В белорусском есть, конечно, много особенных слов, непонятных каждому великорусу, но и всякий другой говор богат ими» [24, с. 40]. Зыходзячы з гэтага, філолагі зрабілі выснову аб тым, што беларускую мову трэба лічыць не самастойным утварэннем, а мясцовай разнавіднасцю велікарускай гаворкі або нават паўднёвавелікарускай гаворкі. Першага пункту гледжання прытрымліваўся І. І. Сразнеўскі: «Вот почему, кажется, гораздо правильнее белорусский говор считать местным говором великорусского наречия, а не отдельным наречием» [24, с. 40]. Прыхільнікам другога меркавання быў А. А. Пацябня: «Русские говоры распадаются на две большие группы, которые по отношению к предполагаемому в прошедшем единому Русскому языку, назовем *наречиями*: Великорусским и Малорусским. Наречие Великорусское состоит из двух поднаречий: Южного и Северного. <...> [Южно-Великорусское наречие] делят на собственно Юж.-Русское и Белорусское, Западное. ...Говор Белорусский решительно принадлежит к группе Великорусских, причем Южных» [25, с. 53].

Іншую пазіцыю займаў М. А. Коласаў, які задаўся наступным пытаннем: «Точно ли белорусское наречие не больше как часть южно-великорусского?» [26, с. 262]. Навуковец сцвярджаў, што адказ на яго павінен быць адмоўным. Ён выступаў супраць таго, каб разглядаць беларускія гаворкі як «поднаречие» («подречие») паўднёвавелікарускай мовы, лічыў, што беларуская гаворка выразна адрозніваецца ад іншых частак рускай мовы і можа разглядацца як раўнапраўная з велікарускай і маларускай гаворкамі: «Нет сомнения, что белорусское [наречие] некоторыми, и весьма важными при том, чертами близко роднится с южно-великорусским. Но сходясь одними чертами с южно-великор., белорусское... другими разнится от него и сходится с северным; третьими – разнится от всего великорусского и сходится с малорусским, и – наконец – имеет самостоятельные, ему исключительно свойственные звуковые черты, которые отличают его как от великорусского так и от малорусского. <...> Какова бы ни была ступень древности специально белорусских черт, они, в настоящее время, отличают его от остальных частей русского языка. <...> Несомненно что оно (белорусское наречие. – *И. Г.*) ближе к великорусскому, чем к малорусскому; но верно и то, что оно не отождествляется с первым. Поэтому старинное деление русского языка на три части не может, я думаю, считаться решительно ошибочным» [26, с. 262–264].

Падобнага меркавання ў ранніх працах прытрымліваўся Я. Ф. Карскі: «...соотношение главнейших частей русского языка представим в следующем виде: русский язык распался на два наречия – *великорусское* и *малорусское*. Затем великорусское наречие разделилось на говоры: *северновеликорусский, белорусский* и *южновеликорусский*; белорусский говор впоследствии подвергся сильному перекрестному влиянию малорусского наречия и польского языка» [27, с. 160].

У той жа час асобныя лінгвісты выказвалі думку аб самастойнасці беларускай мовы. Так, М. А. Максімовіч пісаў наступнае: «...имя Русского языка в обширном смысле должно принимать как родовое имя, столько же принадлежащее языку всей Южной Руси, сколько и языку всей Северной Руси; и в таком общем значении Русский язык можно бы называть Восточно-Словенским. Три вида сего языка, принадлежащие трем видам Русского народа, столько между собою различны, что их можно принимать не как три наречия, но как три особые однородные языка... и так в кругу языка Русского или Восточно-Словенского станем различать три особые языка: 1. Язык Южно-Русский, которым говорят во всей южной Руси – Киевской и Галицкой. 2. Язык Великорусский, употребляемый всеми Великороссиянами. 3. Язык Белорусский или точнее Литовско-Русский, принадлежащий Белоруссии и всей вообще Литовской или Северо-Западной Руси» [28, с. 97–98]. У сваю чаргу, М. І. Надзеждзін увогуле сцвярджаў, што тэа моўныя ўтварэнні, якія

ён абазначаў тэрмінамі «белорусское (балтийско-русское) наречие» і «малорусское (понтійско-русское) наречие», былі старажытнейшымі асноўнымі часткамі агульнай старажытнарускай мовы, а велікаруская гаворка з'яўляецца другасным утварэннем, якое ўзнікла ў выніку змяшэння беларускай і маларускай гаворак [26, с. 255–256].

Аднак нават тыя лінгвісты, якія лічылі беларускую мову самастойным утварэннем, пераважна выкарыстоўвалі спецыфічныя лінгвізмы («язык белорусского племени», «белорусская речь», «белорусское наречие», «белорусский говор»), што было данінай устаноўкам, агульнапрынятым у лінгвістычным навуковым асяроддзі таго часу. Тэрмін «белорусский язык» («*język białoruski*», або «*język Biało-rosyjski*») больш паслядоўна замацаваўся ў польскім мовазнаўстве XIX ст. Яму аддавалі перавагу і некаторыя расійскія даследчыкі, напрыклад А. А. Шахматаў. Гэты тэрмін ужываў таксама расійска-польскі лінгвіст В. К. Паржэзінскі [29, с. 78–79]. Як правіла, вучоныя бачылі перспектывы беларускай мовы вельмі песімістычнымі. Напрыклад, А. І. Сабалеўскі ўказваў, што тагачасныя беларускія гаворкі не маюць літаратурнай апрацоўкі і аб гэтым няма падстаў шкадаваць, а П. А. Бяссонаў катэгарычна сцвярджаў, што беларуская вусная народная гаворка ніколі не стане літаратурнай, пісьмовай і кніжнай мовай⁶.

Асвятленне меркаванняў аб беларускай мове як раўнапраўным элеменце сістэмы славянскіх моў выключна рэдка выходзіла за межы навукова-філалагічнай сферы і трансліравалася ў афіцыйных шырокадступных крыніцах. Характэрна, што да такіх выключных выпадкаў адносіцца работа У. К. Стукаліча, які ў 1895 г. у 12, 13 і 15-м нумарах газеты «Витебские губернские ведомости» надрукаваў нататкі «Краткая заметка о белорусском наречии» са сціслым выкладам сваіх лінгвістычных поглядаў і меркаванняў. У тым жа годзе яны выйшлі асобнай брашурай [2].

У пачатку гэтай работы У. К. Стукаліч надзвычай кампліментарна выказаўся пра беларусаў: «Белорус всегда был храбр и верен» [2, с. 3]. Ён разважаў пра цяжкі гістарычны лёс народа, складаныя абставіны функцыянавання нацыянальнай культуры, рэлігіі і мовы, канстатаваў разрыў паміж інтэлігенцыяй і народам: «Воспитанная в клерикально-шляхетских тенденциях местная интеллигенция совершенно разучилась уважать свой народ, его язык, обычаи, верования, предания»⁷ [2, с. 3]. Акрамя таго, У. К. Стукаліч звярнуў увагу на актывізацыю навуковага інтарэсу да беларускага пытання.

Навуковы разбор У. К. Стукаліча, па яго ўласных словах, не прэтэндуе на арыгінальнасць або выключную самастойнасць, але ўяўляе вялікую цікавасць як своеасаблівы сціслы агляд стану даследаванняў беларускай мовы і культуры ў канцы XIX ст., прычым зроблены сучаснікам гэтых падзей і працэсаў.

У. К. Стукаліч меў дастаткова арыгінальныя меркаванні адносна тэрміналогіі, якая павінна ўжывацца пры апісанні беларускай мовы. Ён лічыў, што пад паняццем «наречие», або «говор», не варта разумець старажытную беларускую мову, вядомую па пісьмовых крыніцах. На думку У. К. Стукаліча, тэрмін «говор» з'яўляецца нечым супрацьлеглым мове адукаваных класаў [2, с. 5]. Ён характарызаваў адрозненні паміж гэтымі моўнымі формамі фактычна з пункту гледжання супрацьпастаўлення дэскрэптыўнай і прэскрэптыўнай нормы, сцвярджаючы, што гаворкі, як жывыя сістэмы, знаходзяцца ў пэўнай апазіцыі да закансерваванага мовы вышэйшых колаў: «Живой язык народных масс находится в состоянии вечного движения и представляет крайнее разнообразие форм. Литературный язык и язык высших классов подчинены другим законам: тут господствует грамматика и авторитет классических образцов» [2, с. 4–5]. Паколькі жывая народная мова перманентна развіваецца, то, на думку У. К. Стукаліча, яе вывучэнне пасадзейнічае абагачэнню літаратурнай мовы, яе ачышчэнню ад нежыццяздольных засмечванняў, будзе

⁶Гісторыя беларускай літаратурнай мовы // Беларус. мова : энцыкл. / пад рэд. Б. І. Сачанкі [і інш.]. Мінск : БелЭн, 1994. С. 152.

⁷Дарэчы, на гэтую асаблівасць беларускага нацыянальнага руху ўказваюць і сучасныя даследчыкі. Яны сцвярджаюць, што ў XIX ст. у адрозненне ад суседніх літоўцаў або галіцкіх украінцаў творцамі літаратурнай беларускасці была амаль выключна шляхта [30, с. 204], якая адчувала палітычнае адзінства, але не мела развітога пачуцця этнічнай самасвядомасці [31, с. 270]. У гэтай групе самавызначэнне па сацыяльным статусе прынамсі да паловы XIX ст. «усё яшчэ мела больш вагі, чым вызначэнне канфесійнае ці тым больш этнічнае» [32, с. 295]. Шляхціц, які быў грамадзянінам Рэчы Паспалітай ці пазней Расійскай імперыі, адчуваў традыцыйную сувязь з гэтым дзяржаўным утварэннем, «меў сантыменты і пачуццё прыналежнасці да сваёй малой радзімы, што выяўлялася ў словах: “Gente Ruteni, natione Poloni” – “з роду русін, па нацыянальнасці паляк”, меў падвойную ідэалагічную Радзіму» [31, с. 270]. Адносіны шляхціца да народа маглі вагацца ад спачувальных да пагардлівых, але ў любым выпадку яны засноўваліся на захаванні пэўнай сацыяльнай дыстанцыі. Аб'яднанне грамадскай і інтэлектуальнай эліты з народам, неабходнае для стварэння нацыянальнага руху, запавольвалася нават не з-за неразумнення этнічнай аднасці, а таму, што «...гэта вымагала адмаўлення ад класава-культурнай элітарнасці, якой і акрэслівалася шляхецнасць. Адмаўленне ад польскасці ці расійскасці ўспрымалася шляхецкай элітай краю як пагроза грамадскай дэградацыі» [30, с. 204]. Такім чынам, утвараўся своеасаблівы грамадскі парадокс, калі самі прыхільнікі ідэі беларускасці міжвольна (а часам, магчыма, і свядома) стрымлівалі яе на этнаграфічна-культурным узроўні, не давалі вырвацца з плыні польскасці і развіцця да нацыянальна-палітычнага ўзроўню. Толькі ў канцы XIX ст. «найбольш перадавая, прагрэсіўная частка шляхты не ўспрыняла традыцыйнай пагарды да сялянства і ўжо не адмяжоўвала сябе ад народа, што і дазволіла ў поўнай меры ўсвядоміць свае задачы і абавязкі ў нацыянальным беларускім руху» [33, с. 12–13].

карысным пры складанні поўнага слоўніка рускай мовы, распрацоўцы яе гісторыі і граматыкі, а таксама паспрыяе разуменню старажытных пісьмовых тэкстаў.

Далей У. К. Стукаліч прадставіў дастаткова разгорнуты план па збіранні народных гаворак. Для гэтага неабходна, па-першае, вызначыць максімальна дакладныя дыялектныя межы, вылучыць аднародныя гаворкі, для чаго кожны даследчык мусіць падрабязна апісаць знаёмы яму моўны рэгіён. Па-другое, трэба скласці поўны слоўнік беларускай гаворкі. Абгрунтоўваючы мэтазгоднасць гэтай задачы, У. К. Стукаліч пісаў наступнае: «Белорусское наречие носит характер единства с литературным нашим языком, имеет тесную связь с ним, и потому должно рассматривать и изучать его, не теряя из виду последнего. Поэтому полезно отмечать решительно все употребляемые народом слова, хотя бы они ничем не отличались от слов литературного языка» [2, с. 6–7].

Няма падстаў лічыць, што У. К. Стукаліч, ужываючы спалучэнне «литературный язык», меў на ўвазе беларускую мову. У канцы XIX ст. у беларускай мове, якая на новым этапе свайго развіцця выбудоўвалася на дыялектным фундаменце, працэс канцэнтрацыі мясцовых моўных разнавіднасцей у адзіную нацыянальную мову знаходзіўся на пачатковай стадыі, і жывая мова беларускага народа яшчэ не была апрацавана да ўзроўню літаратурнай мовы. У гэты перыяд у беларускай мове паняцці «літаратурнае» і «дыялектнае» былі настолькі цесна ўзаемазвязаны, што супрацьпаставіць іх амаль немагчыма. На фоне адсутнасці ў XIX ст. не толькі кадыфікаванай, але і агульнапрынятай нормы літаратурнымі можна лічыць тыя дыялектныя рысы, якія прайшлі праз індывідуальны пісьменніцкі адбор, бо на той час аўтарскае моўнае чуццё было адзіным нарматыўным крытэрыем. Пад паняццем «дыялектнае», відаць, трэба разумець асаблівасці, якія засталіся прыналежнасцю вусна-дыялектнай мовы і не трапілі на старонкі пісьмовых тэкстаў [34]. Такім чынам, у прыведзеным кантэксце У. К. Стукаліч, выкарыстоўваючы выраз «литературный язык», меў на ўвазе сучасную яму рускую мову.

Далей У. К. Стукаліч слухна падкрэсліў неабходнасць распрацоўкі дакладных транскрыпцыйных прынцыпаў запісу народнага маўлення. На яго думку, транскрыпцыя павінна быць дакладнай, але зразумелай для чытача і выключыць магчымасць няправільнага прачытання. Яна не мусіць быць строга фанетычнай, павінна быць зразумелай не толькі спецыялістам-філолагам, але і дастаткова шырокай аўдыторыі і не перагружанай спецыяльнымі знакамі: «...мерилом достоинства той или иной транскрипции является возможно полная передача звуков белорусского наречия и вместе способность всякого, одаренного нормальными способностями, следить за ними» [2, с. 7–8].

У наступнай частцы работы У. К. Стукаліч прааналізаваў погляды А. І. Сабалеўскага і Я. Ф. Карскага, якіх лічыў лепшымі даследчыкамі ў гэтай галіне навукі. З выдання А. І. Сабалеўскага «Лекции по истории русского языка» [35] У. К. Стукаліч угадаў тэзісы аб тым, што рускі народ у антрапалагічных і лінгвістычных адносінах уяўляе сабой нешта цэлае [2, с. 8], а адзіная ў старажытнейшы перыяд руская мова з цягам часу раздзялілася на даволі буйныя моўныя ўтварэнні (паўночна- і паўднёвабеларускае, беларускае і маларускае), і завяршыўся гэты працэс не пазней XVI ст. Паводле думкі А. І. Сабалеўскага, асновай беларускай мовы з'яўляецца старая заходнеруская (беларуская) гаворка, а менавіта гаворка старажытных дрыгавічоў. Першапачаткова яна мала адрознівалася ад гаворкі суседзяў – старажытных радзімічаў і вяцічаў, якія жылі на тэрыторыі паміж Прыпяццю і Заходняй Дзвіной, каланізавалі абодва берагі Волгі і паслужылі ядром велікарускага племя: «Говор радимичей и вятичей лег в основу южно-великорусского наречия»⁸ [2, с. 9]. Гэтыя гаворкі мелі як агульныя, так і спецыфічныя рысы. Да ліку адметных рыс, якія выразна адрозніваюць беларускую гаворку ад паўднёвабеларускай, адносяцца ўжыванне гука [ў] і выключна цвёрдага гука [р], дзеканне, цеканне, фанетычнае падаўжэнне, субстытуцыя гука [ф], чаргаванні гукаспалучэнняў *ро/ло – ры/лы*.

Разглядаючы вынікі даследаванняў Я. Ф. Карскага, аб'яднаныя ў выданні «Обзор звуков и форм белорусской речи» [27], У. К. Стукаліч указаў на такія іх недахопы, як абмежаванасць факталагічнай базы, а таксама невыкарыстанне тэкстаў (найперш зборнікаў народных песень) з лацінскай (польскай) графікай. Разам з тым У. К. Стукаліч цалкам пагадзіўся са сцвярджэннем Я. Ф. Карскага аб значных скажэннях рэальнага беларускага вымаўлення ў запісах збіральных беларускіх тэкстаў (нават у зборніках П. В. Шэйна, хоць яны ўяўляюць сабой лепшыя транскрыпцыйныя ўзоры), што ўскладняе даследаванне моўных асаблівасцей беларускай мовы.

Абазначаючы тэрыторыю распаўсюджвання беларускай мовы, У. К. Стукаліч таксама спаслаўся на Я. Ф. Карскага: «Область распространения белорусской речи проф. Карский обозначает губерниями: Витебскою, Могилевскою, Минскою, Гродненскою, без самых южных частей; далее белорусская речь, по его указанию, захватывает часть Сувалкской, большую часть Виленской, некоторые уезды Псковской, Тверской, Московской и Черниговской и западную половину Смоленской» [2, с. 13]. Аднак, абапіраючыся на даныя А. І. Сабалеўскага і статыстычныя матэрыялы, ён паспрабаваў скарэціраваць

⁸Зыходзячы з гэтага меркавання А. І. Сабалеўскага, У. К. Стукаліч паспрабаваў растлумачыць блізкасць беларускіх і паўднёвабеларускіх гаворак.

вывады Я. Ф. Карскага адносна распаўсюджанасці беларускай мовы, напрыклад, на Чарнігаўшчыне, якая, на думку У. К. Стукаліча, уваходзіць у беларускамоўную зону цалкам, а не асобнымі ўездамі. Даследчык лічыць, што ў прыведзеным Я. Ф. Карскім пераліку адсутнымі ці, наадварот, лішнімі з'яўляюцца наступныя тэрыторыі: «...Брянский и соседние нечерноземные уезды Орловской губернии, Жиздринский и Масальский Калужской губернии, Новоалександровский – Ковенской губернии. Из Смоленской губернии нужно исключить только четыре восточных уезда, населенных великоруссами: Сычевский, Вяземский, Гжатский и Юхновский. Около половины Вольнской губернии и небольшой уголок Подольской также заняты белорусами» [2, с. 14].

Акрамя таго, аналізуючы работу Я. Ф. Карскага, У. К. Стукаліч падае прыведзены ў ёй пералік асноўных рыс беларускай гаворкі: «...сильное развитие аканья; переход согласных *в* и *л* в *ў*; несмягчимость *р*; (*рь* = *р*ь); проточный *г*; дзеканье и цеканье, господствующее почти во всех говорах; удвоение согласной взамен мягкого знака *ь*» [2, с. 15]. Таксама ён звярнуў увагу на вывады Я. Ф. Карскага аб неабходнасці дапаўнення кірылічнага алфавіта спецыяльнымі знакамі для абазначэння спецыфічных беларускіх гукаў і аб моцнай сувязі беларускай гаворкі са стараславянскімі ўзорамі, прычым гэтыя паралелі з'яўляюцца больш яркімі, чым паралелі паміж літаратурнай велікарускай мовай і стараславянскімі тэкстамі (асабліва ў сістэме скланення).

Вялікую частку выдання «Краткие заметки о белорусском наречии» складае разгорнутая цытата з работы Я. Ф. Карскага, прысвечаная развагам аб месцы «белорусского наречия» сярод іншых частак рускай мовы. Навуковец узгадаў тры асноўныя лагеры даследчыкаў: «Одни считают белорусское наречие подречием южно-великорусского говора, другие подречием малорусского наречия, третьи, наконец, признают его таким же самостоятельным, как и великорусское и малорусское наречие» [2, с. 16]. Ён указаў, што ў лінгвістычных колах канца XIX ст. першае меркаванне з'яўлялася вядучым. Завяршаецца цытата высновай з работы Я. Ф. Карскага аб тым, што «белорусское наречие должно считаться самостоятельным: совокупность его характерных черт не повторяется ни в одном славянском языке» [2, с. 23] і гэты самастойны асобны «говор» стаіць у адным шэрагу з паўночна- і паўднёвавелікарускімі «говорами», хоць і адрозніваецца ад іх шэрагам архаічных асаблівасцей [2, с. 23].

Завяршаецца даследаванне У. К. Стукаліча наступным выказваннем: «Местное (беларускае. – *І. Г.*) общество выдвинуло из своей среды столько серьезных, добросовестных, иногда очень талантливых работников, на ниве белорусской истории, этнографии и археологии, что, нам очень хочется верить, что оно и дальше пойдет по этому пути, и что научное движение, начатое немногими пионерами, разовьется в глубь и в ширь, захватив средние слои местного образованного общества. И это вполне естественно. В самом деле, если интеллигентный великорус не будет знать и любить своей народной массы, если интеллигентный малорус забудет свою историю и свои поэтические предания, если интеллигентный белорус будет холодно и свысока смотреть на историческую белую свитку, то спрашивается, кто будет знать, уважать и любить великий русский народ. Стремление к изучению белорусской истории и этнографии поддается духом времени и серьезными общественными и государственными потребностями» [2, с. 24].

Заклучэнне

Некаторыя погляды У. К. Стукаліча не зусім адпавядаюць пастулатам сучаснай беларусістыкі. У рабоце «Краткая заметка о белорусском наречии» ён не зрабіў прынцыпова новых высноў і не прывёў фактаў, адрозных ад тых, якімі аперывалі сучаснікі-лінгвісты. Але асобныя ацэнкі, каментарыі і практычныя прапановы У. К. Стукаліча выглядаюць цалкам слушнымі. Асабліва прыцягвае ўвагу выбар даследчыкаў, на чые працы ён абапіраўся ў сваіх разважаннях. З усёй разнароднай масы лінгвістычных сачыненняў XIX ст. У. К. Стукаліч спыніўся на тых, у якіх меркаванні не супярэчаць устаноўкам заходнерусізму, але пры гэтым маюць скіраванасць на беларускую моўную самастойнасць ці прынамсі выразную адметнасць. Велізарнае значэнне мела папулярызацыя такіх навуковых вывадаў, прычым гэта не было цалкам механічнай работай, паколькі выбарка рэпрэзентатыўных цытат і іх каментаванне – складаныя задачы, якія патрабуюць досведу і кваліфікацыі. Выключна важным было тое, што, «падтрымліваючы тэзіс аб паходжанні беларускай мовы ад рускай», У. К. Стукаліч тым не менш дакладна вызначаў яе ролю і значэнне ў гісторыі і культуры беларусаў [4, с. 124]. Усё гэта з'яўляецца падставай для ўзгадвання імя У. К. Стукаліча ў гісторыі беларускага мовазнаўства XIX ст.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Лавринович ДС. Владимир Казимирович Стукалич – видный общественный и культурный деятель Беларуси второй половины XIX – начала XX века. В: Иванов ЕЕ, редактор. *Интегративные функции русского языка и культуры в системе непрерывного образования Беларуси, России, Украины*. Могилёв: Могилёвский государственный университет имени А. А. Кулешова; 2008. с. 188–193.
2. Стукалич ВК. *Краткая заметка о белорусском наречии*. Витебск: Губернская типография; 1895. 25 с.

3. Акуневіч В. У. К. Стукаліч як прадстаўнік «заходнерускай» плыні ў грамадскай думцы Беларусі канца XIX – пачатку XX стагоддзяў. У: Сяргеева В, Сухарукаў А, Шышанаў В, Дадзека Т, рэдактары. *Беларуска-рускае культурнае ўзаемадзеянне канца XIX – пачатку XX ст. Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 150-годдзю з дня нараджэння І. Я. Рэпіна і 100-годдзю знаходжання мастака на Беларусі; 1995 г.; Віцебск, Беларусь. Віцебск: [б. в.]; 1995. с. 45–49.*
4. Лаврынович ДС, Бондаренко КМ, Воробьёв АА, Заблоцкая МВ, Мельникова АС, Табунов ВВ и др. *Деятельность общероссийских политических партий на белорусских землях в конце XIX – начале XX в.* Могилёв: Могилёвский государственный университет имени А. А. Кулешова; 2018. 344 с.
5. Заблоцкая МВ. Личность в истории: общественная и политическая деятельность литератора, краеведа, историка Беларуси В. К. Стукалича. В: Фалалеев ВВ, редактор. *Личность – слово – социум. Материалы IX Международной научно-практической конференции. Часть 1; 29–30 апреля 2009 г.; Минск, Беларусь.* Минск: Паркус плюс; 2009. с. 11–14.
6. Заблоцкая МВ. Взгляды А. П. Сапунова и В. К. Стукалича на историю Беларуси с древнейших времен до начала XIX в. *Вестник Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Серыя А, Гуманітарныя навукі (гісторыя, філасофія, філалогія).* 2011;2:25–31.
7. Лаврынович ДС. Политический портрет В. К. Стукалича – председателя Витебского отдела «Союза 17 октября». *Вестник Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Серыя А, Гуманітарныя навукі (гісторыя, філасофія, філалогія).* 2009;1:21–25.
8. Падліпскі АМ. *Летанісец Віцебшчыны.* Мінск: Палымя; 1993. 92 с.
9. Стукалич ВК. *Белоруссия и Литва. Очерки из истории городов в Белоруссии.* Витебск: Губернская типография; 1893. 91 с.
10. Стукалич ВК. *К вопросу об устройстве университета в Витебске.* Витебск: [б. и.]; 1903. 12 с.
11. Заблоцкая МВ. А. П. Сапунов и В. К. Стукалич в Витебской ученой архивной комиссии. В: Космач ВА, Костырева СС, Кулиев СИ, редакторы. *Материалы XV научной сессии преподавателей и студентов; 27 апреля 2012 г.; Витебск, Беларусь.* Витебск: Международный институт трудовых и социальных отношений; 2012. с. 161–162.
12. Букчин СВ. Вы уже давно ищите правду... *Звезда* [Интернет]. 2007 [прочитировано 17 лістапада 2022 г.]; 6. Доступно по: <https://magazines.gorky.media/zvezda/2007/6/vy-uzhe-davno-ishhete-pravdu.html>.
13. Bahuszewicz F. *Dudka bielaruskaja Macieja Buraczka.* Kraków: Wł. L. Anczyc; 1891. 72 s.
14. Біч МВ. *Беларускае адраджэнне ў XIX – пачатку XX ст.: гістарычныя асаблівасці, узаемаадносіны з іншымі народамі.* Мінск: Навука і тэхніка; 1993. 29 с.
15. Mironowicz E. Prorosyjska i propolska orientacja w białoruskiej myśli politycznej na przełomie XIX i XX w. *Acta Albarutenica.* 2003;4:13–20.
16. Заблоцкая МВ. Вклад А. П. Сапунова и В. К. Стукалича в развитие образовательных учреждений Витебской губернии в конце XIX – начале XX вв. В: Рыер ЯР, рэдактар. *Рамануўскія чытанні – XI. Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі; 26–27 лістапада 2015 г.; Магілёў, Беларусь.* Магілёў: Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова; 2016. с. 63–65.
17. Заблоцкая МВ. Участие витебских историков В. К. Стукалича и А. П. Сапунова в политической жизни Полоцко-Витебского края (вторая половина XIX – начало XX веков). *Вестник Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 2, Гісторыя. Эканоміка. Права.* 2011;1:21–28.
18. Заблоцкая МВ. Труды витебских ученых А. П. Сапунова и В. К. Стукалича как исторический источник. В: Пуршышева НМ, редактор. *Романовские чтения – IX. Материалы Международной научной конференции; 29 ноября 2012 г.; Могилёв, Беларусь.* Могилёв: Могилёвский государственный университет имени А. А. Кулешова; 2013. с. 98–100.
19. Гапоненка ІА, Свістунова МІ. Філолагі-славісты XIX ст. пра характар пісьмовай традыцыі ў гісторыі беларускай мовы. W: Chomko J, Romanik A, redaktorzy. *Horyzonty slawistyki w XXI wieku: stan obecny i perspektywy rozwoju.* Białystok: Uniwersytet w Białymstoku; 2022. s. 65–83.
20. Гапоненко ІО. Система образования на белорусских землях в XIX – начале XX века: общественно-исторические и языковые аспекты. В: Баринев ИИ, Борисенко ЕЮ, Гапоненко ІО, Дашкевич ЕГ, Дроздов КС, Ершова ОИ и др. *Родное слово. Белорусский и украинский языки в школе (очерки истории массового образования, середина XIX – середина XX века).* Борисенко ЕЮ, Клопова МЭ, Короткова ДА, Лескинен МВ, редакторы. Санкт-Петербург: Нестор-история; 2021. с. 84–115. DOI: 10.31168/4469-2043-3.04.
21. Запрудскі С. Беларуская мова ў яе кантактах з расійскай: у цісках аднімальнага білінгвізму. *Lětapis.* 2003;1:73–94.
22. Linde SB. O literaturze słowiańsko-rosyjskiej. *Pamiętnik Warszawski.* 1816;5(czerwiec):125–144.
23. Linde SB. O literaturze słowiańsko-rosyjskiej. *Pamiętnik Warszawski.* 1816;5(maj):3–21.
24. Срезневский ИИ. *Мысли об истории русского языка.* Москва: Учпедгиз; 1850. 135 с.
25. Потенба АА. *Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии; II. О звуковых особенностях русских наречий.* Воронеж: Типография Е. Гольдштейн; 1866. 156 с.
26. Колосов МА. *Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка.* Варшава: Типография М. Земкевича и В. Ноаковского; 1878. 270 с.
27. Карский ЕФ. *Обзор звуков и форм белорусской речи.* Москва: Университетская типография (М. Катков); 1885. 170 с.
28. Максимович МА. *История древней русской словесности.* Киев: Университетская типография; 1839. 234 с.
29. Шакун ІМ. *Гісторыя беларускага мовознаўства.* Мінск: Універсітэцкае; 1995. 297 с.
30. Radzik R. *Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową.* Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej; 2000. 301 s.
31. Макарэвіч ВС. «Развітанне з сарматызмам» – нацыянальны склад і мова шляхты Беларусі ў XIX ст. У: Мусіенка С, Скрабко П, рэдактары. *Шлях да ўзаемнасці: польска-беларускія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі. Матэрыялы XII Міжнароднай навуковай канферэнцыі; 11–12 лістапада 2004 г.; Гродна, Беларусь.* Гродна: Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы; 2006. с. 268–273.
32. Куль-Сяльвестрава С. Эвалюцыя этнічнага самавызначэння прадстаўнікоў прывілеяванага саслоўя ў Беларусі XVIII–XIX стст. У: Кандрацюк М, рэдактар. *Польска-беларускія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі. Кніга 4, Матэрыялы IX Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Шлях да ўзаемнасці»; 20–22 ліпеня 2001 г.; Беласток, Польшча.* Беласток: Выдавецтва Універсітэту ў Беластоку; 2002. с. 291–299.
33. Семашкевіч РМ. *Беларускі-літаратурна-грамадскі рух у Пецярбурзе (канец XIX – пачатак XX ст.).* Мінск: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт імя У. І. Леніна; 1971. 133 с.

34. Гапоненка ІА. Суадносіны паняццяў літаратурнае/дыялектнае ў беларускай мове XIX – пачатку XX стагоддзя. У: Кунцэвіч ЛП, Паляшчук НВ, рэдактары. *Дыялекталогія і гісторыя беларускай мовы. Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі; 15–16 красавіка 2008 г.; Мінск, Беларусь*. Мінск: Права і эканоміка; 2008. с. 108–113.
35. Соболевский АИ. *Лекции по истории русского языка*. Москва: Университетская типография; 1888. 216 с.

References

1. Lavrinovich DS. [Vladimir Kazimirovich Stukalich – a prominent public and cultural figure of Belarus in the second half of the 19th – early 20th century]. In: Ivanov EE, editor. *Integrativnye funktsii russkogo yazyka i kul'tury v sisteme nepreryvnogo obrazovaniya Belarusi, Rossii, Ukrainy* [Integrative functions of the Russian language and culture in the system of continuous education in Belarus, Russia, Ukraine]. Mahilioŭ: Mogilev State A. A. Kuleshov University; 2008. p. 188–193. Russian.
2. Stukalich VK. *Kratkaya zametka o belorusskom narechii* [Brief note about the Belarusian dialect]. Viciebsk: Gubernskaya tipografiya; 1895. 25 p. Russian.
3. Akunevich V. [V. K. Stukalich as a representative of the «Western Russian» movement in the public opinion of Belarus at the end of the 19th – beginning of the 20th century]. In: Sjargeeva V, Suharukaw A, Shyshanaw V, Dadzeka T, editors. *Belaruska-ruskae kul'turnae wzaemadzejanne kanca XIX – pachatku XX st. Matjeryjaly navukovaj kanferjencyi, prysvechanaj 150-goddzju z dnja narodzhennja I. Ja. Rjepina i 100-goddzju znahodzhannja mastaka na Belarusi; 1995 g.; Vicebsk, Belarus'* [Belarusian-Russian cultural interaction of the late 19th – early 20th century. Proceedings of the scientific conference dedicated to the 150th anniversary of the birth of I. Ya. Repin and the 100th anniversary of the artist's stay in Belarus; 1995; Vitebsk, Belarus]. Viciebsk: [s. n.]; 1995. p. 45–49. Belarusian.
4. Lavrinovich DS, Bondarenko KM, Vorob'ev AA, Zablotskaya MV, Mel'nikova AS, Tabunov VV, et al. *Deyatel'nost' obshcherossiiskikh politicheskikh partii na belorusskikh zemlyakh v kontse XIX – nachale XX v.* [The activities of all-Russian political parties in the Belarusian lands in the late 19th – early 20th century]. Mahilioŭ: Mogilev State A. A. Kuleshov University; 2018. 344 p. Russian.
5. Zablotskaya MV. [Personality in history: social and political activities of the writer, local historian, historian of Belarus V. K. Stukalich]. In: Falaleev VV, editor. *Lichnost' – slovo – sotsium. Materialy IX Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. Chast' I; 29–30 aprelya 2009 g.; Minsk, Belarus'* [Personality – word – society. Proceedings of the 9th International scientific and practical conference. Part 1; 2009 April 29–30; Minsk, Belarus]. Minsk: Parkus plyus; 2009. p. 11–14. Russian.
6. Zablotskaya MV. Views of A. P. Sapunov and V. K. Stukalich on the history of Belarus since ancient times to the beginning of the XIX century. *Mogilev State A. A. Kuleshov Bulletin. Series A, Humanitarian Sciences (History, Philosophy, Philology)*. 2011;2:25–31. Russian.
7. Lavrinovich DS. [Political portrait of V. K. Stukalich – the chairman of the Vitebsk branch of «Union on October 17»]. *Mogilev State A. A. Kuleshov Bulletin. Series A, Humanitarian Sciences (History, Philosophy, Philology)*. 2009;1:21–25. Russian.
8. Padlipski AM. *Letapisec Vicebschchyny* [Chronicle of Vitebsk region]. Minsk: Polymja; 1993. 92 p. Belarusian.
9. Stukalich VK. *Belorussiya i Litva. Ocherki iz istorii gorodov v Belorussii* [Belarus and Lithuania. Essays from the history of cities in Belarus]. Viciebsk: Gubernskaya tipografiya; 1893. 91 p. Russian.
10. Stukalich VK. *K voprosu ob ustroistve universiteta v Vitebske* [On the question of the structure of the university in Vitebsk]. Viciebsk: [s. n.]; 1903. 12 p. Russian.
11. Zablotskaya MV. [A. P. Sapunov and V. K. Stukalich in the Vitebsk academic archival commission]. In: Kosmach VA, Kostyreva SS, Kuliev SI, editors. *Materialy XV nauchnoi sessii prepodavatelei i studentov; 27 aprelya 2012 g.; Vitebsk, Belarus'* [Proceedings of the 15th scientific session of teachers and students; 2012 April 27; Vitebsk, Belarus]. Viciebsk: International Institute of Labour and Social Relations; 2012. p. 161–162. Russian.
12. Bukchin SV. You have been searching for the truth for a long time... *Zvezda* [Internet]. 2007 [cited 2022 November 17];6. Available from: <https://magazines.gorky.media/zvezda/2007/6/vy-uzhe-davno-ishhete-pravdu.html>. Russian.
13. Bahuszewicz F. *Dudka bielaruskaja Macieja Buraczka*. Kraków: Wł. L. Anczyc; 1891. 72 s.
14. Bich M. *Belaruskae adradzhjenne w XIX – pachatku XX st.: gistarychnyja asablivasci, uzaemaadnosiny z inshymi narodami* [Belarusian revival in the 19th early 20th century: historical features, relations with other peoples]. Minsk: Navuka i tjehnika; 1993. 29 p. Belarusian.
15. Mironowicz E. Prorosyjska i propolska orientacja w białoruskiej myśli politycznej na przełomie XIX i XX w. *Acta Albarutenica*. 2003;4:13–20.
16. Zablotskaya MV. [Contribution of A. P. Sapunov and V. K. Stukalich in the development of educational institutions of the Vitebsk province in the late 19th – early 20th century]. In: Ryer JaR, editor. *Ramanawskija chytanni – XI. Matjeryjaly Mizhnarodnaj navukovaj kanferjencyi; 26–27 listapada 2015 g.; Magil'ow, Belarus'* [Readings of Ramanau – XI. Proceedings of the International scientific conference; 2015 November 26–27; Mogilev, Belarus]. Mahilioŭ: Mogilev State A. A. Kuleshov University; 2016. p. 63–65. Russian.
17. Zablotskaya MV. Participation of Vitebsk historians V. K. Stukalich and A. P. Sapunov in political life of Polotsk-Vitebsk region (the 2nd half of the XIX – the beginning of the XX centuries). *Vesnik of Brest University. Series 2, History, Economics, Law*. 2011;1:21–28. Russian.
18. Zablotskaya MV. [Works of Vitebsk scientists A. P. Sapunov and V. K. Stukalich as a historical source]. In: Puryshcheva NM, editor. *Romanovskie chteniya – IX. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii; 29 noyabrya 2012 g.; Mogilev, Belarus'* [Readings of Romanov – 9. Proceedings of the International scientific conference; 2012 November 29; Mogilev, Belarus]. Mahilioŭ: Mogilev State A. A. Kuleshov University; 2013. p. 98–100. Russian.
19. Gaponenka IA, Svistunova MI. Slavic philologists of the 19th century on the character of the written tradition in the history of the Belarusian language. W: Chomko J, Romanik A, redaktorzy. *Horyzonty slawistyki w XXI wieku: stan obecny i perspektywy rozwoju*. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku; 2022. s. 65–83. Belarusian.
20. Gaponenko IO. National education in the Belarusian lands in the XIX and early XX centuries: sociohistorical and linguistic aspects. In: Barinov II, Borisenok EYu, Gaponenko IO, Dashkevich EG, Drozdov KS, Ershova OI, et al. *Rodnoe slovo. Belorusskii i ukraïnskii yazyki v shkole (ocherki istorii massovogo obrazovaniya, seredina XIX – seredina XX veka)* [Native word. Belarusian and Ukrainian languages at school (essays on the history of mass education, mid 19th – mid 20th century)]. Borisenok EYu, Klopova ME, Korotkova DA, Leskinen MV, editors. Saint Petersburg: Nestor-istoriya; 2021. p. 84–115. Russian. DOI: 10.31168/4469-2043-3.04.

21. Zaprudsky S. The Belarusian language in its contacts with the Russian language: in the grip of subtractive bilingualism. *Lětopis*. 2003;1:73–94. Belarusian.
22. Linde SB. O literaturze słowiańsko-rosyjskiej. *Pamiętnik Warszawski*. 1816;5(czerwiec):125–144.
23. Linde SB. O literaturze słowiańsko-rosyjskiej. *Pamiętnik Warszawski*. 1816;5(maj):3–21.
24. Sreznevskii II. *Mysli ob istorii russkogo yazyka* [Thoughts on the history of the Russian language]. Moscow: Uchpedgiz; 1850. 135 p. Russian.
25. Potebnya AA. *Dva issledovaniya o zvukakh russkogo yazyka: I. O polnoglasii. II. O zvukovykh osobennostyakh russkikh narechii* [Two studies on the sounds of the Russian language: I. On the fullness of the voice; II. On the sound features of Russian dialects]. Voronezh: Tipografiya E. Gol'dshtein; 1866. 156 p. Russian.
26. Kolosov MA. *Obzor zvukovykh i formal'nykh osobennostei narodnogo russkogo yazyka* [An overview of the sound and formal features of the folk Russian language]. Warsaw: Tipografiya M. Zemkevicha i V. Noakovskogo; 1878. 270 p. Russian.
27. Karskii EF. *Obzor zvukov i form belorusskoi rechi* [Overview of sounds and forms of Belarusian speech]. Moscow: Universitetskaya tipografiya (M. Katkov); 1885. 170 p. Russian.
28. Maksimovich MA. *Istoriya drevnei russkoi slovesnosti* [History of ancient Russian literature]. Kyiv: Universitetskaya tipografiya; 1839. 234 p. Russian.
29. Shakun LM. *Gistoryja belaruskaga movaznavstva* [History of Belarusian linguistics]. Minsk: Universitjeckae; 1995. 297 p. Belarusian.
30. Radzik R. *Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej; 2000. 301 s.
31. Makarjevich VS. [«Farewell to sarmatism» – the national composition and language of the nobility of Belarus in the 19th century]. In: Musienka S, Skrabko P, editors. *Shljah da wzaemnasci: pol'ska-belaruskija mownyja, litaraturnyja, gistarychnyja i kul'turnyja svjazi. Matjeryjaly XII Mizhnarodnaj navukovaj kanferjencyi; 11–12 listapada 2004 g.; Grodna, Belarus'* [The way to reciprocity: Polish-Belarusian linguistic, literary, historical and cultural ties. Proceedings of the 12th International scientific conference; 2004 November 11–12; Grodna, Belarus]. Grodna: Yanka Kupala State University of Grodno; 2006. p. 268–273. Belarusian.
32. Kul'-Sjal'vestrava S. [Evolution of ethnic self-determination of representatives of the privileged class in Belarus in 18–19th centuries]. In: Kandracjuk M, editor. *Pol'ska-belaruskija mownyja, litaraturnyja, gistarychnyja i kul'turnyja svjazi. Kniga 4, Matjeryjaly IX Mizhnarodnaj navukovaj kanferjencyi «Shljah da wzaemnasci»; 20–22 lipenja 2001 g.; Belastok, Pol'shcha* [Polish-Belarusian linguistic, literary, historical and cultural ties. Book 4, Materials of the 9th International scientific conference «The way to reciprocity»; 2001 July 20–22; Bialystok, Poland]. Bialystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku; 2002. p. 291–299. Belarusian.
33. Semashkevich RM. [Belarusian literary and social movement in Saint Petersburg (end of the 19th – beginning of the 20th century)]. Minsk: Belaruskij dzjarzhawnyj wniwersitjet imja U. I. Lenina; 1971. 133 p. Belarusian.
34. Gaponenka IA. [The relationship between literary/dialectal concepts in the Belarusian language of the 19th and early 20th century]. In: Kuncjevich LP, Paljashchuk NV, editors. *Dyjalektalogija i gistoryja belaruskaj movy. Matjeryjaly Mizhnarodnaj navukovaj kanferjencyi; 15–16 krasavika 2008 g.; Minsk, Belarus'* [Dialectology and history of the Belarusian language. Proceedings of the International scientific conference; 2008 April 15–16; Minsk, Belarus]. Minsk: Prava i jekanomika; 2008. p. 108–113. Belarusian.
35. Sobolevskii AI. *Lektsii po istorii russkogo yazyka* [Lectures on the history of the Russian language]. Moscow: Universitetskaya tipografiya; 1888. 216 p. Russian.

Статья поступила в редколлегию 14.02.2023.
Received by editorial board 14.02.2023.